

AZƏRBAYCAN

ƏDƏBİ-BƏDİİ JURNAL

VAQIF SƏMƏDOĞLU - 80

V. SƏMƏDOĞLUNUN ŞEİRLƏRİ (retro)

Nəsr

SAMİD AĞAYEV - Ləvəngi

XANIM AYDIN - Sərçə

Poeziya

İLHAM QƏHRƏMAN

CƏLALƏDDİN BUDATOĞLU

Ədəbi söhbətlər

VİLAYƏT QULİYEV VƏ NƏRGİZ CABBARLI

**“Bizim uzaqlaşmağımız tənqiddə zərbə idi,
ədəbiyyata yox”**

**6
2019**

“HƏPİMİZ BİR GÜNƏŞİN ZƏRRƏSİYİZ”



Söhbət hansı günəşdən gedir?

Dini dəyərlər hər bir cəmiyyətin siyasi, iqtisadi, sosial və mədəni inkişafı üçün möhkəm zəmin yaradan mənəvi keyfiyyətlər formalaşdırır... Yaşadığımız dövrün mürəkkəb və ziddiyyətli xarakteri dini-mənəvi dəyərlər məsələsinə münasibətdə dəqiq, aydın və perspektivli bir mövqeyin işlənilib hazırlanmasını aktuallaşdırır. Bu mövqe xalqlarımızın əsrlər boyu yaratmış olduğu zəngin mədəni və dini-mənəvi irsdən bəhrələnməklə yanaşı, zamanın ruhu və tələbləri ilə səsleşən prinsipləri özündə əks etdirməlidir.

HEYDƏR ƏLİYEV

A.Şaiqin romantik poeziyasında "Həpimiz bir günəşin zərrəsiyiz" şeirinin xüsusi mövqeyi vardır. Şairin romantik yaradıcılığının (eyni zamanda, bütövlükdə Azərbaycan romantizminin) ideya-estetik xüsusiyyətlərinin meydana çıxarılması baxımından bu şeir geniş material verir.

Şeirde müəllifin estetik ideali, əsərin ideya-məzmun yükü ilə bağlı ədəbiyyatşünaslıqda ilk söylənən mülahizələr arasında, xüsusən onun ideya-bədii mükəmməlliyinin etirafı mənasında Mir Cəlalin "Azərbaycanda ədəbi məktəblər (1905-1917)" tədqiqatı diqqətimizi daha artıq çəkir: "A.Şaiqin insanpərvərlik təbliğ edən məşhur şeirlərindən biri "Həpimiz bir günəşin zərrəsiyiz" sərlövhəli, bir qəder mahnı ruhunda, oynaq vəzn və müvəffəqiyyətli ifadə vasitələri ilə yazılmış şeiridir. 1910-cu ildə yazılmış bu əsərdə insanlığa səmimi bir xitab vardır. Şairin fikrincə, bəşər əslən qardaş yaranmışdır. İnsanlar hamısı bir günəşin şüasından əmələ gəlmiş, bir ananın, təbiətin qoynunda böyümüşlər... İctimai mehəbbət və bəşəri qardaşlıq daim insanları ümumi səadətə aparmalıdır... Bu şeirdə A.Şaiqin humanizmi bütün qüvvəti ilə ifadə olunmuşdur".

Bu mülahizələrdə A.Şaiqin insana humanist münasibətinin, bəşəri idealinin romantik ifadəsinin dünyəvi məzmunu əksini tapır. Şeirnin həyatı reallıqlar, sosial-siyasi hadisələrdən doğan qənaətlər əsasında yazılmasına biz də şübhə etmirik. Lakin düşünürük ki, ümumən romantizmde özünə çox ehatəli yer alan "bəşəri qardaşlıq" ideyası romantiklərin kəşfi deyildir. Bu ideyanın kökləri kifayət qədər dərinədir. Mir Cəlal şeirdə "bəşəri qardaşlıq" ideyasının dünyəvi məzmununu dövrün siyasi-ideoloji tələblərindən irəli gələrək qabartmağa məcbur olsa da, öz yanaşmalarında onun dərinlərə

gedən köklərinə əsaslı işarələr etmişdir. Görkəmli alim yazır: "A.Şaiqin bu əsəri ruhen L.Tolstoyun "bir-birinizə məhəbbət edin" tövsiyəsi ilə, Əli bəy Hüseynzadənin bu dövrə aid olan "Nicat məhəbbətdədir", T.Fikrətin "Torpaq vətənim, növi-bəşər millətim!" və "İnandım" serlövhəli əsərləri ilə müəyyən dərəcədə həmahəng səslənir".

Əslində, Mir Cəlalin "Həpimiz bir günəşin zərrəsiyiz" şeiri ilə, misal üçün, deyək ki, Ə.Hüseynzadənin "Nicat məhəbbətdədir" əsərini müqayisə müstəvisinə gətirməsi birincinin ideya-məzmun qaynağını, hətta demək olar ki, fəlsəfəsini açıır.

Ə.Hüseynzadənin ictimai-siyasi həyata verdiyi təhlillər "Həpimiz bir günəşin zərrəsiyiz" şeirində "bəşəri qardaşlıq" ideyasının aktualanmasının və bədii təhlil müstəvisinə çıxarılmasının səbəblərinə aydınlıq gətirir. Ə.Hüseynzadənin məqaləsi, ilk növbədə, A.Şaiqin şeirinin yazılma ərəfesinin mənzərəsi haqqında təəssürat yaradır: "1907-ci sənəyi-miladiyyə yenə bir çox əmsalı kimi al-qanlar içində qürub ediyor!... Ah! Bu al-qanlar, bu qırmızı qaranlıqlar, bu şeş cəhətdən gələn "terror" alovları... Biz bu növ hadisələri zikr və tedad etməkdən, qarelərimiz isə oxumaqdan yorulduq, bezdik. Bu gurultular, bu vəhşətlər, bu qanlar artıq əsabımızda, həvasimizə təsir etməz oldu. Lakin nə divani-ülfi-əsgəri insanları asıb kəsməkdən, həbs etməkdən, nə də inqilab terroristləri bomba atmaqdan, "Brauning" sıxmaqdan yorulub usanmadılar. Rusiya vase bir qətlgaha döndü".

Deməli, məhz, qətlgaha dönən Rusiya, qətlgaha dönən cəmiyyət, insanların bir-birinə qənim kəsilməsi "bəşəri qardaşlıq" ideyasını aktualaşdırır və romantikləri nicat yolunu "məhəbbətdə" axtarmağa sövq edir.

Ə.Hüseynzadədə "İnsanlara məhəbbət, yeganə və həqiqi hübbullahdır" şəklində meydana çıxan ideya - çıxış yolu A.Şaiqdə "Həpimiz bir günəşin zərrəsiyiz" şəklində ifadəsini tapır.

Ə.Hüseynzadə "Allah sevgisi"nin "yeganə və həqiqi" təzahürünün "insanlara məhəbbətdə meydana çıxması" qənaətindən çıxış edir və dərin təəssüf hissi keçirir ki, "bəşəriyyət özü 13 əsr, yaxud 20 əsrdən bəri təcalla edən bu həqiqəti (Hübbullah həqiqətini - T.S.) alqışlayırmı? ... Heyhat?...". Demək, Mir Cəlalin "Həpimiz bir günəşin zərrəsiyiz" şeirinin Ə.Hüseynzadənin "Nicat məhəbbətdədir" əsəri ilə səsləşməsi məsələsini meydana atması A.Şaiqin də bəşəriyyətin çıxış yolunu "hübbullah"da görməsi fikrini önə çıxarmağa əsaslı təkan verir.

Sovet ədəbiyyatşünaslığı "Həpimiz bir günəşin zərrəsiyiz" şeirini nə qədər dünyəvi məzmunun romantik ifadəsi kimi təqdim etməyə çalışsa da, bu təhlillərin ümumi ahəngində onun İslam fəlsəfəsinə istinadla yazıldığını işarələyən məqamlar tapmaq mümkündür. Mir Cəlalin təhlillərindən sonra bu istiqamətdə M.C.Cəfərovun mülahizələri diqqətimizi çəkir. Şeirnin ümumi və əsas ideyasını "bəşəriyyətçilik" kimi xarakterizə edən M.C.Cəfərov "Azərbaycan ədəbiyyatında romantizm" monoqrafiyasında M.Hadi və S.M.Qənizadə yaradıcılığından nümunələr gətirərək, bu ideyanın xırda burjua humanizminin təzahürü kimi meydana çıxması fikrini irəli sürür və yazırdı: "Gəlinlər həmayil" əsərinin qəhrəmanının dili ilə S.M.Qənizadə deyirdi: "Kürreyi-ərz vətənim, insanıyyət millətimdir. İnsan var ikən, millət yox idi. Və həqqaniyyət var ikən, məzhəb yox idi... İnsanlığı atıb millətdən yapışmaq və həqqaniyyəti atıb, məzhəbi tutmaq eyni xüsunətdir... (xüsunətdir - olmalıdır - T.S.)". M.C.Cəfərov XX əsr sənətkarlarının "bəşəriyyətçilik" ideyasına aşağıdakı kimi təfsir verirdi: "Nə dil fərqi, nə din, nə etiqaad fərqi, nə İncil, nə Quran, nə mühit dənizləri insanları, xalqları, millətləri bir-birindən ayırmalı idi". Milli sənətkarların "bəşəriyyətçilik", "bəşəri qardaşlıq" kimi təqdim etdiyi ideyanın ədəbiyyatşünaslıqda bəzən milliyyət sevgisinin bəşəri sevgiyə qarşı

qoyulması, din, millət mənsubluğunun inkar edilməsi kimi başa düşülməsi müqabilində, M.C.Ceferovun təfsiri ilə razılaşmaq lazım gəlir. Ancaq sovet ədəbiyyatşünaslığı bu "bəşəri qardaşlıq"ın qaynağını, məntiqini başa düşməyə çətinlik çəkir. Bəlkə də başa düşdüyü halda, ideolojinin təsiri altında şeiri bu qaynaqdan, məntiqdən sərf-nəzər edir, əsas ideyanı mücərrəd "ümumi məhəbbət" ideyası ilə bağlamağa məcbur olurdu. Əslində isə, mücərrədlik şeirin ideyasında yox, ədəbiyyatşünaslığın təfsirində meydana çıxırdı. Mahiyyətə varmaq üçün qayıdaq M.C.Ceferovun ümumən maraqlı və yerində olan müqayisəsinə. Alimin S.M.Qənizadədən gətirdiyi sitata verdiyi şərhin alt qatında yazığının "ümumi məhəbbət" ideyasını milli və dini mənsubluğa qarşı qoyması fikri də yer alır. Məhz bu yəndən S.M.Qənizadənin millət və din anlayışına baxışları, fikrimizcə, təhrif olunur. Bəs, həqiqətdə S.M.Qənizadənin məsələyə yanaşması necə idi? Məsələ burasındadır ki, o, "ümumi məhəbbət", "bəşəri qardaşlıq" ideyalarını milli və dini mənsubluğu inkar edən cəhət kimi başa düşmürdü. S.M.Qənizadəyə görə, onların münasibəti küll ilə cüzün münasibətləri timsalında idi: "Hər bir millət bəni-insandan bir cüzv iken, millətpərəstlik həm ümumi insaniyyətdən bir cüzv kibidir və habelə hər bir məzhəb ümumi insaniyyətdən bir cüzv kibidir və habelə hər bir məzhəb fərəcəhətice həqiqət yolunun bir qolu iken, məzhəbdarlıq həm həqşünaslığın bir cüzvünə mütəbiət kimidir". S.M.Qənizadənin inamına görə, cüz küll ilə, milliyyət təəssübü insaniyyət təəssübü ilə qarşı-qarşıya qoyulmamalı, milliyyət və məzhəb təəssübü insaniyyət və din (haqq yolu) təəssübündən üstün tutulmamalıdır və əgər tutulursa "bəs yəqin səbəbi tərbiyəmizin nəsəvablığıdır". Maarifçi realistin mövqeyində maraqlı olan cəhətlərdən biri də aşağıdakı mülahizəsində yer alır: "Güman edirem ki, millət və ya məzhəb ittilafı hərgiz üxuvvətə mane ola bilməz, çünki üxuvvət üçün əgər bir şərt var isə, yəqin ki, həmməzhəblik və ya həmmillətlik deyil, insaniyyət və həqqaniyyətdir".

Həqqaniyyət nə deməkdir? Ədəbiyyatşünaslığımız bu anlayışın üstündən adətən sükutla keçərək məzhəb anlayışını "din" anlayışı ilə eyniləşdirir və alınan məntiqi nəticə bu olur ki, romantikər "bəşəri qardaşlıq" ideyasına üstünlük verərək, dini və milli mənsubiyyətə qarşı çıxırdılar.

Əslində, onlar milləti "ümumi insaniyyət"in, yəni bəşəriyyətin tərkib hissəsi hesab etdiyi kimi, dini də "bəşəri qardaşlıq" a - "üxuvvət"a aparən ikinci əsas əmil hesab edirdilər.

S.M.Qənizadənin bədii təfsirində "üxuvvət"də dinin oynadığı rol "həqqaniyyət" şəklində yer alır: "... Çünki üxuvvət üçün əgər bir şərt var isə ... insaniyyət və həqqaniyyətdir. Həqqaniyyət "haqq olan" dinin yoludur və bu din İslamdır. Qurani-kərimin ən müxtəlif surələrindəki çoxsaylı ayələrdə bu məsələyə aydınlıq getirilmişdir: "Allah yolunda (haqq olan) din, əlbəttə, İslamdır" (Ali İmran surəsi, 19-cu ayə); "...Müsəlman olanlar haqq yolu axtarıb tapanlardır" (Əl Cinn surəsi, 14-cü ayə). Yasin surəsində (4-cü ayə) oxuyuruq: "Doğru yoldasan. (Doğru yol üzrə göndərilən peyğəmbərlərdənsən... Allahın əsil tövhid dini olan İslam dinindənsən. Bu yolu tutub gedən haqqa yetişər)".

A.Şaiq də S.M.Qənizadə kimi, insanlığın çıxış yolunu "dəsti üxuvvət"də görür. "Üxuvvət" dini anlayışdır və mənası "qardaşlıq" deməkdir. Onun Qurani-kərimdəki ifadəsi aşağıdakı kimidir: "Həqiqətən, möminlər (dində) qardaşdırlar" (əl-Hucurat surəsi, 10-cu ayə). Ali-İmran surəsində (103-cü ayə) möminlərin qardaşlığı daha əhatəli şərh olunur: "Hamılıqla Allahın ipinə (dininə, Qurana) möhkəm sarılın və (firqələrə bölünüb bir-birinizdən) ayrılmayın. Allahın sizə verdiyi nemətini xatırlayın ki, siz bir-birinizə düşmən iken O sizin qəlblərinizi (İslam ilə) birləşdirdi və Onun neməti sayəsində bir-

birinizlə qardaş oldunuz. Siz oddan olan bir uçurumun kənarında iken O sizi oradan xilas etdi". Qurani- Kərimin Ali-İmran surəsində möminlərə çatdırılan ayə A.Şaiqin istinad nöqtəsidir və ifadəsi belədir:

***Uzadın dəsti üxuvvət, sıxalım,
Rişeyi-zülmü, nifaqı yıxalım.***

İndiki məqamda "dəsti üxuvvət"ın mənası aydındır. Bəs, "rişeyi-zülmü, nifaqı yıxalım" dedikdə A.Şaiq nədən bəhs açır, nəyi nəzərdə tutur? Bizim ədəbiyyatşünaslığımız "zülm", "nifaq" anlayışlarının həmişə sosial mənasını qabartmış, ona sinfi məzmun vermişdir. A.Şaiqin şeirinin polifonik məzmununda, əlbəttə, sosial mənə vardır. Lakin şeirin mənə və mahiyyəti anlayışların sosial məzmunu ilə axıra qədər və həqiqi mənada izah edilə bilməz. A.Şaiqin şeirindəki "zülm" və "nifaq" anlayışları Qurani-Kərimdən gəlir. Ət-Talaq surəsində (1-ci ayə) deyilir: "Allahın müəyyən etdiyi hədləri aşan kimse özünə zülm etmiş olar..." Qurani-Kərimdə "özünə zülm etmək" bir olan Allaha sitayiş etməmək, ona şəriq qoşmaqdır, möminliyin şərtlərindən uzaq qalmaqdır. "Allahdan başqa heç bir tanrı (məbud) yoxdur" a inan (ət-Təğabun surəsi, 13-cü ayə) möminliyin ilkin və əsas şərti kimi irəli sürülür. Buna görə də "firqələrə bölünmək" İslama nifaq salmaq kimi qəbul edilir. Qurani-Kərimə görə, "firqələrə bölünən", Allaha şəriq qoşan insan ilk növbədə özünə zülm etmiş olur. Məhz o mənada ki, bu əməli ilə Qiyamət günü cəhənnəmi qazanmış olur. A.Şaiq "rişeyi-zülm"ə, "nifaq" a qarşı çıxanda, ilk növbədə, "hamılıqla Allahın ipinə (dininə, Qurana) möhkəm sarıl" mağı nəzərdə tutur, məzhəb ayrılığını "firqələrə bölünmək" kimi başa düşərək, insanı özü-özünə zülm etməkdən qaçmağa səsleyir. Şeirinin geniş yayılmış variantlarından birindəki aşağıdakı beyt bunu nəzərdə tutur:

***Yetişər kinü ədavət daşımaq,
Qoxumuş məzhəblərdə yaşamaq.***

A.Şaiqə görə, insan özü-özünə zülmədən məzhəb ayrılığına son vermək və bir olan Allah ətrafında birləşməklə qurtula bilər, "rişeyi-zülm"ə, "nifaq" a ancaq bu şəkildə son qoymaq olar.

Qurani-Kərimdə "zülm" anlayışının sosial məzmunu da kifayət qədər işləkdir. Möminliyin şərtlərində insana hörmət və qayğı ilə yanaşmaq, hər şeyə halallıq prizmasından baxış aparıcıdır. Buna görə də haqqı olanın haqqının mənimsənilməsi batil əməl sayılır və həmin insanın həm özünə, həm də haqqını mənimsədiyi insana zülmü kimi mənalandırılır. Aşağıdakı ayə bu mənani özündə ehtiva edən ayələr sırasındadır: "Elə isə yetimə zülm etmə" (əz-Zuha, 9-cu ayə). Əl-Fəcr surəsindəki 17-19-cu ayələri bu ayenin daha tefərrüatlı açılışı kimi də qəbul etmək olar: "Xeyr! (Belə deməyin). Doğrusu, siz özünüz yetimə hörmət etmirsiniz (yetimin haqqını vermirsiniz). Mirası (halal-haramına) varmadan yeyirsiniz (qadınların, uşaqların paylarını vermirsiniz)". Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, A.Şaiqin şeiri öz polifonik məzmununda zülmün bu mənasını da öz içərisinə alır. Əslində, şeirin yazılma səbəbi zülmün sosial məzmunu ilə daha çox əlaqələndirilir. Lakin sosial amil kimi "zülm" anlayışının tarixi kökləri araşdırılır və çağdaş insanın, çağdaş dünyanın xarakterinə çevrilən keyfiyyətin yaranma tarixinə nüfuz etməyi, vəziyyətdən çıxışı yolu tapmağı zəruri şərtə çevirir:

***Əsrlərdən bəri zülmə alısan,
Ey pərakəndə dağılmış insan.***

***Aldımı qəlbinizi qısvətü-şum,
Yaxdımı ruhunuzu badi-səmmum?***

**Gəlirmi sizə xoş qanlı həyat?
Həsəb, nasıl unudulmuş, heyhat?**

**İştə tarixi acub bir baxınız!
Fİtnəyi, zülmü, nifaqı yaxınız!**

Şair "fİtnəni, zülmü, nifaqı" mehv etmənin yolunu nədə görür? Bəşəriyyəti hansı yola dəvət edir?

Bəlkə, bu bizim uzun illər adət etdiyimiz və sənətkarların boynuna qoyduğumuz "inqilaba çağırış"dır, "inqilabi mübarizə"yə dəvətdir? Yox, belə deyil, ən azı bu şeirde məsələyə marksistcəsinə həll vermək A.Şaiqin xəyalından belə keçməmişdir. A.Şaiqin romantik düşüncəsi məsələni idealistcəsinə həll edir. Bu isə o deməkdir ki, bəşəriyyətin əsrlərdən bəri zülmə alışmasının, "pərakəndə, dağılmış" halda qalmasının tarixdən üzü bəri gələn və bu günümüzdə qədər davam edən ciddi səbəbləri var. Bu günün insanları bu səbəblər üzərində düşünməlidir və A.Şaiq bizi bu səbəblər üzərində düşünməyə, düşünərək səbəbləri aradan qaldırmağa səsləyir. A.Şaiq bəşər övladının bu günkü günə qədər "pərakəndə", "dağılmış" vəziyyətdə qalmasını onun özünün-özünə zülmündə axtarır. Əslində, insan ona göstərilən yolla getsə, zülm içində, "pərakəndə", "dağılmış" vəziyyətdə qalmaz, "qanlı həyat" yaşamağa məcbur olmaz. Ortaya çoxsaylı suallar çıxır. Yaxşı, söhbət ictimai inqilablar vasitəsilə zülmü, nifaqı aradan qaldırmaqdan getmirsə, insanın alışdığı bu zülmü şərtləndirən səbəblər harada axtarılmalıdır? Bu hansı tarixdir ki, biz onu açıb baxmalıyıq və bu tarix bizə doğru yolu göstərməlidir? Ən nəhayət, haqqında söhbət gedən və bütün bu nifaq və zümlərin, dağılma və pərakəndəliyin səbəbi kimi göstərilən "unudulmuş həsəb" dedikdə şair nəyi nəzərdə tutur? Söhbət monoteist dinlərin tarixindən gedir (Ə.Hüseynzadənin haqqında söhbət açdığımız məqaləsindəki bir məqamı yenidən xatırlayaq: "Bəşəriyyət özü 13 əsr, yaxud 20 əsrdən bəri təcalla edən bu həqiqəti ("hübbullah" həqiqətini - T.S.) alqışlayırmı? ... Heyhat?"). Söhbət insanın dini inancının mükəmməlliyindən və qeyri-mükəmməlliyindən gedir və nəhayət, söhbət insanın dini inancının mükəmməlliyini və qeyri-mükəmməlliyini tənzimləyən müqəddəs kitablardan gedir. Bu kitablarda müəyyən olmuş "həsəb" in - "ölçü" nün, başqa sözlə, müəyyən olmuş qaydanın unudulmasından gedir. Ən nəhayət, söhbət ondan gedir ki, bu "həsəb" - "ölçü" harada müəyyənləşir və necə müəyyənləşir.

Maraqlıdır ki, sovet dövrünün son tədqiqatlarında şeirin yazılması ilə bağlı bəzi faktlara diqqət çəkilməsi bu suallara cavab tapmağa yardımçı olur. Azərbaycan romantizminin istedadlı tədqiqatçılarından biri kimi tanıdığımız V.Osmanlı "Azərbaycan romantikləri" monoqrafiyasında A.Şaiqin bu şeirinin "klassik alman romantizminin banilərindən Novalisin məşhur bir şeiri"ne bənzətmə kimi yazıldığını vurğulayır. V.Osmanlı yazır: "Müxtəlif romantik ədəbiyyatlarda həmin şeirə bənzər mənzumələr yazılmışdır. Onlardan biri, bəlkə də ən müvəffəqiyyətli Azərbaycan romantikinin "Hamımız bir günəşin zərresiyik" şeiridir".

V.Osmanlı hər iki şeir arasında ideya-məzmun yaxınlığını sübut etmək üçün həmin şeirlərdən parçalar təqdim edir. A.Şaiqdən təqdim olunan parçadakı:

"Ayırmaz bizləri ümmanü-mühit".

"Ayırmaz bizləri İncil, Quran" -

misralarına qarşılıq olaraq Novalisdən aşağıdakı misraları verir:

"Uzaq olanlar yaxınlaşmalıdır".

"Axı biz eyni məbədqahda ibadət edirik".

V.Osmanlı A.Şaiqin:

**"Uzadın dostluq əlini sıxalım,
Rişeyi - zülmü, nifaqı yıxalım!
Qəlbimizdə yaşasın möhrü vəfa
Verəlim bir-birinə dəsti-vəfa".
"Hamımız bir günəşin zərrəsiyiz" -**

misraları qarşısına Novalisin aşağıdakı misralarını çıxarır:

**"Dost əlini mənə uzat, qardaşım ol mənim,
axirət gününədək.**

**Məndən nəzərlərini çəkmə,
Biz birgə hərəkət etməliyik,
Biz eyni xoşbəxtlik soraqlısıyıq".**

"Biz bir səmanın altındayıq".

Hər iki şeirin ideya-məzmununda ortağ cəhətlərə diqqət çəkən tədqiqatçı onların forma yaxınlığını şərtləndirən bəzi məqamları da təhlil müstəvisinə gətirərək A.Şaiqin şeirinin Novalisə bənzətmə olduğundan bəhs açır. Lakin bizim V.Osmanlının təqdim etdiyi parçaları yenidən müqayisə müstəvisinə çıxarmağımız tamam başqa bir məqsədə xidmət edir. Həmin müqayisə A.Şaiqin (həmçinin Novalisin) şeirinin dini məzmun qatını və nəticə etibarini ilə fəlsəfəsini və ideyasını konkretləşdirməyə imkan verir.

A.Şaiqin şeiri ilə Novalisin şeirinin əlaqələrini müəyyənləşdirib, onları sintez etsək, maraqlı bir mənzərənin şahidi olarıq:

"Ayıramaz bizləri ümmanü mühit", ona görə də "uzaq olanlar yaxınlaşmalıdır".

"Ayıramaz bizləri İncil, Quran", çünki "biz eyni məbədgahda ibadət edirik".

"Uzadın dostluq əlini sıxalım", nəticəsi o olsun ki, "qardaşım ol mənim axirət gününədək".

"Biz birgə hərəkət etməliyik" ki, "rişeyi-zülmü, nifaqı yıxalım".

"Verəlim bir-birinə dəsti-vəfa", ona görə ki, "biz eyni xoşbəxtlik soraqlısıyıq".

"Biz bir səmanın altındayıq", ona görə də "Həpimiz bir günəşin zərrəsiyiz".

İlk baxışdan paradoksal görünən kifayət qədər məqamlar önə çıxır. Bir tərəfdə İncil və Quran - fərqli dinlərə məxsus müqəddəs kitablar, ikinci tərəfdə "eyni məbədgah" dayanır. Üstəlik, şair öz məntiqi ilə ısrar edir ki, "ayıramaz bizləri İncil, Quran". Fərqli dinlərə məxsus müqəddəs kitabların bizi ayıra bilməməsi (əks məntiqə düşsək, birləşdirməsi) hansı məntiqə izah olunmalıdır? Sualın cavabını Novalisin şeirində tapırıq: "Axı biz (yəni istər İncilə, istərsə də Qurana iman gətirənlər-T.S.) eyni məbədgahda ibadət edirik". "Eyni məbədgah" eyni məbuda ibadət olunan yerdir. İncilin də, Quranın da, başqa sözlə, xristianlığın da, İslamın da istinad verdiyi məbud "bir olan Allahdır". İncil də, Quran da "bir olan Allah"a sitayışı xristianlığın və İslamın təməl prinsipi, əsas qanunu elan etdiyi üçün, onlar insanları ayırmır, birləşdirir. Ayrılıq dinlərin adıdadır, təməl prinsiplərdə onlar bir-birini tamamlayır. Onların (İncilin və Quranın, eyni zamanda Tövratin) yerinə yetirdiyi missiya vardır. Qurani-Kərimdə Allah özünün nazil etdiyi bütün kitabları xatırladır, onlara yetərinə dəyər verir, hər ikisinin mühüm tarixi missiya yerinə yetirdiyini buyurur. Sonuncu müqəddəs kitab kimi Qurani-Kərimin gəldiyini dönə-dönə təkrar edir, ona iman gətirməyi vacib sayır.

Ali-İmran surəsində (19-cu aya) "Allah yanında (haqq olan) din, əlbəttə, İslamdır" deyərək buyurur Allah Əl-Maidə surəsində öz buyurduğunu belə şərh edir: "Ey kitab əhli! Sizə Kitabda (Tövratda və İncildə) gizlətdiyiniz şeylərin bir çoxunu bildirən, bir çoxunu da sizə bağışlayıb üstünü vurmayan (və ya sizdən bir çoxunu bağışlayan) Peyğəmbərimiz gəldi. Artıq Allah tərəfindən sizə bir

nur və açıq-aydın bir Kitab (Quran) geldi. Allah öz lütfünə sığınanları onunla (Peyğəmbər və Quran vasitəsilə) əminamanlıq (sülh) yollarına yönəldər, onları öz iznilə zülmətdən nura çıxarar və düz yola istiqamətləndirər!" (15-16-cı ayələr).

Qurani-kərimin nazil edilməsi ilə bəşəriyyətin, bütün insanların qarşısına müsəlmanlığı qəbul etmək, Qurani-kərimə iman gətirmək funksiyası qoyulur. Bu, əlbəttə, Tövrətdən və İncildən imtina deyil. Qurani-kərim "özündən əvvəlkiləri (Tövrəti və İncili) təsdiq" edən (Yunis surəsi, 38-ci ayə) kitabdır. Qurani-kərimdə məsələ belə qoyulur. Mömin yəhudi onlar üçün nazil edilmiş Tövrətə inanmalıdır. Mömin xaçpərəst də onlar üçün nazil edilmiş İncilə inanmalıdır. Lakin Qurani-kərimin nazil edilməsindən sonra mömin yəhudi Tövrətə və Qurani-kərimə, mömin xaçpərəst isə, İncilə və Qurani-kərimə inanmağa və iman gətirməyə borcludur. Qurani-kərimin əl-Qəsəs surəsində "(iki kitaba - Tövrətə və Qurana inananlar)"a "iki dəfə mükafat veriləcəyi" bəyan olunur (54-cü ayə). Qurani-kərimdə Allahın insanlara sıx-sıx müraciət edərək, onları İslama dəvət etməsi və Qurani-kərimə iman gətirmələrinin vacibliyini bildirməsi bəşərin nıcat yolunun Qurani-kərimdən keçdiyini göstərir. Əl-İsra surəsində deyilənlər (ayə 92) bunun təsdiqidir: "(Ey insanlar!) Həqiqətən bu tövhid dini olan (İslam) tek bir din olaraq sizin dininizdir. Mən də sizin rəbbinizəm. Buna görə də yalnız Mənə ibadət edin!" "(Ey insanlar!)" xitabı ilə bu məzmununda nazil olan ayələrin sayı Qurani-kərimdə kifayət qədərdir.

Elə isə, ortaya belə bir məntiqi sual çıxır. Əgər Xristianlıq da, İudaizm də "Allahın vəhdaniyyəti"ni tanıyan dinlədirsə, İncil və Tövrətin də əsasında Tövhid dayanırsa, onda İslam dininin gəlişi, Qurani-kərimin nazili hansı ehtiyacdan doğurdu? Qurani-Kərimdə İslam dini nə üçün "bütün dinlərdən üstün" (Əl-Hucurat surəsi, 28-ci ayə) elan olunur? Nə üçün Qurani-Kərimdə İslam dininə "Allahın əsl tövhid dini olan İslam dini" (Yasin surəsi, 4-cü ayə) kimi xarakteristika verilir?

Əslində, bunun cavabı çox sadədir. Xristianlıq və İudaizm Tövhid dinləri olaraq bəşəriyyətin müəyyən qismini əhatə edirdi. İslam dini monoteist dinlərin tarixində yeni və sonuncu mərhələdir. İslam dininin xristianlıq və İudaizmdən fərqli, əsas cəhəti onun bütün bəşəriyyəti əhatə edən din kimi nazil edilməsidir. Qurani-Kərimdə İslam dininə xristianlığa və İudaizmə paralel, onlarla eyni statuslu din kimi yanaşılır. Qurani-Kərim İslamı yer üzündəki insanların müəyyən bir qismini (Xristian və İudaizm dinlərində olduğu kimi) əhatə edən Tövhid dini kimi təqdim etmir. Qurani-Kərimdə "müsəlman" anlayışı "Allaha təslim" mənasını verir, bir olan Allahı tanıyanların hamısı müsəlman kimi qəbul edilir. Məhz bu məntiqə Əl-İsra surəsində elan olunur: "Həqiqətən, bu Quran (bütün bəşəriyyəti) ən doğru yola (İslama) yönəldir..." (9-cu ayə).

Deməli, Qurani-Kərimə Allahın verdiyi daha böyük dəyərin arxasında sonuncu müqəddəs kitabın bütün insanları Tövhid (bir olan Allaha inam) ətrafında birləşdirməsi mənəvi cəhətdən insanların parçalanmasının qarşısını alır, insanlar arasındakı nifaqın, insanların bir-birinə zülm etməsinin potensial mənəvi-psixoloji səbəblərini aradan çıxarır. İslam dininin üzərinə düşən bu missiya Qurani-Kərimdə dənə-dənə təsdiq olunur: "(Ya Rəsulum!) Biz (Quranı) sənə haqq olaraq, özündən əvvəlki kitabı (bütün ilahi kitabları) təsdiq edən və onu qoruyan (və ya onların doğruluğuna şahid) olaraq endirdik. Sən onların arasında Allahın nazil etdiyi (Quran) ilə hökm et... Hamınızın axır dönüşü Allahadır..." (əl-Maidə, 48-ci ayə).

Buradan belə bir nəticə çıxır ki, Tövrətin və İncilin əsasında dayanan Tövhid inancı Qurani-Kərimdə tamamlanır və yer üzünün bütün insanlarına aid

olur. İslamda Tövhid bütün insanları birləşdirir. Qurani-Kərimin fəlsəfəsi də bu birləşdiricilik missiyasında meydana çıxır və zaman-zaman müasirlik qazanır.

"Həpimiz bir günəşin zərrəsiyiz" şeirinin müəllifi İslam Tövhidinin bu birləşdiricilik missiyasından çıxış edir, onun fəlsəfəsinə söykənir:

**Həpimiz bir yuva pərvərdəsiyiz,
Həpimiz bir günəşin zərrəsiyiz.**

A.Şaiq Yerlin, Göyün Allah tərəfindən yaradılmasına inamı, bir olan Allah ətrafında birləşməyi insanlığın üzərinə düşən baş vəzifə, insanlığı qurtaracaq, xilas edəcək yol hesab edir. "Bir günəş" metaforası "bir olan Allah"ı nəzərdə tutur və bu bənzətmə bütün məntiqi, məna və mahiyyəti ilə Qurani-Kərimə istinad edir. Çünki nur, işıq sözün heqiqi mənasında Günəşin sifəti, mahiyyəti və missiyasıdır. Günəş və bir olan Allah əlaqələrinin bağlılıqları Qurani-Kərimdə bütün təfərrüatı ilə yer alır. Ən Nur surəsində deyilir:

"Allah göylərin və yerin nurudur (Kainatı yaradıb ona nur verən, yer və göy əhlinə haqq yolu göstərən xalıqdır)... O, nur üstündə nurdur. Allah dilədiyini öz nuruna qovuşdurur (istədiyinə öz nurunu bəxş edib cənnət yolu ilə İslam dininə yönəldir...) (35-ci ayə).

A.Şaiq yazır:

**Ayramaz bizləri təğyiri-lisan,
Ayramaz bizləri təbdili-məkan.**

**Ayramaz bizləri ümman, mühit,
Ayramaz bizləri səhrayı-bəsit.**

İstər-istəməz ortaya sual çıxır. Dil ayrılığı, məkan, mühit fərqi, ayrı-ayrı məkanlarda yaşamağımız, dünyanın dörd tərəfinə yayılmağımız bizi nə üçün ayıra bilməz? Bütün bu fərqlərə baxmayaraq, biz birlik. A.Şaiqin söylədiyi məntiq hansıdır? A.Şaiq hansı məntiqə, hansı fəlsəfə ilə bəşəriyyəti bütün bu ayrılıqların fəvqündə görür? Ümumiyyətlə, bütün bu ayrılıqların hamısından yüksəkdə dayanan və insanları birləşdirən bir qüvvə varmı? Romantik şair bütün bu suallara öz şeirində tam məntiqi, heç bir şübhəyə yer qoymayan bir cavab verir. Daha doğrusu, A.Şaiqin şeiri başdan-başa bu suala verilən cavabdır.

"Həpimiz bir günəşin zərrəsiyiz", ona görə də:

**Ayramaz bizləri əzmetli cibəl,
Ayramaz: şərq, cənub, qərb, şimal.**

Bizi birləşdirən zərrəsi olduğumuz Günəşdən - bizi yaradan Allahdan içimizə düşən işıqdır, nurdur. Bu nur Allah sevgisidir, bir olan Allaha inam və iman gətirməkdir. Bir olan Allaha inam və imanımızda bütöv olarıqsa, içimizdə daim ilahi bir nur yanar və o nur bizi birləşdirir.

"Həpimiz bir günəşin zərrəsiyiz" şeiri dünyanın qan dənizinə, Ə. Hüseynzadənin təbiri ilə desək, "qətlgaha" çevrildiyi zamanda insanı "ancaq içində yanan Allah nuru xilas edə bilər" inamını önə çıxarır.

İlkin araşdırmalar göstərir ki, bu inam neinki "Həpimiz bir günəşin zərrəsiyiz" şeirinin, neinki A.Şaiqin yaradıcılığının, eyni zamanda, bütün Azərbaycan romantizminin və hətta realizminin fəlsəfi əsasında dayanır, estetik düşüncənin istiqamətini müəyyənləşdirir. Nəhayət, bunu görməyin, ədəbiyyatımızın heqiqi sifəti kimi ortaya çıxarmağın vaxtı yetişmişdir.

Teyyar SALAMOĞLU

